

BEATE RÖSSLER

Vrouwen en arbeid

Scènes uit de maatschappelijke praktijk en theorie

Discriminatie I

Zes vrouwen hebben de Dresdner Bank in New York aangeklaagd wegens discriminatie. Inmiddels hebben zich al honderden andere vrouwen bij deze aanklacht aangesloten. Hun advocaat eist een schadevergoeding van 1,4 miljard dollar, wat zowel door de ernst van de discriminatie als door de salarissen van de gediscrimineerde vrouwen wordt bepaald. De vrouwen die de aanklacht indienen zijn werkzaam in de bovenste bestuurlijke lagen van de bank. De soorten van discriminatie die ze hierbij aanvoeren zijn zeer divers: van degradering na zwangerschapsverlof en weigering of beperking van promotiemogelijkheden, tot meer of minder subtiele aanbiedingen en uitnodigingen na businessdiners of -lunches.¹

Discriminatie II

In Frankfurt an der Oder, aan de Duits-Poolse grens, staat een veertigjarige vrouw voor het gerecht, Sabine H. Ze wordt ervan beschuldigd tussen 1988 en 1998 negen van haar pasgeboren kinderen te hebben gedood. Mevrouw H. geldt als bovengemiddeld intelligent (bij een test werd een IQ van 120 vastgesteld); toch mocht zij geen hoger voortgezet onderwijs volgen en niet studeren, maar begon ze een beroepsopleiding. Met zeventien was ze voor het eerst zwanger, met twintig had ze drie kinderen. Haar echtgenoot, een voormalige Stasi-officier, wilde onder geen enkele voorwaarde nog meer kinderen. De familie woonde in de volgende jaren in een kleine flat, mevrouw H. had geen betaald werk, had duidelijk geen vrienden en was volledig geïsoleerd. Voor het gerecht weigert haar man een verklaring te geven, maar laat weten nooit iets van de zwangerschappen van zijn vrouw gemerkt te hebben.²

Patriarchaat en genderspecifieke arbeidsdeling

We leven, ook in de westerse democratieën, nog steeds in patriarchale maatschappijen. Dit laten deze beide – in zeer verschillende mate tragische en schokkende – scènes uit één van de bovenste en één van de onderste lagen van die maatschappijen kort maar krachtig zien. Talloze andere voorbeelden, uit alle sociale milieus, zouden zijn te citeren. Het lijkt dus niet onbelangrijk dit steeds weer voor ogen te houden: meer of minder subtiele vormen van discriminatie en repressie, tot en met fysiek geweld, kenmerken nog steeds het dagelijks leven van vele vrouwen, ook in westerse democratie-

en. Dit geldt voor alle milieus en voor alle levensbeschouwingen: de verhitte debatterend rondom de modernisering van de islam leiden alleen maar af van het feit dat ook gemoderniseerde protestante, katholieke of totaal ongelovige mannen ervoor zorgen dat de blijf-van-mijn-lijfhuizen niet leeg blijven.

Natuurlijk is er, wat de discriminatie of de gelijke rechten van vrouwen betreft, in de laatste vijftig jaar veel fundamenteel veranderd. Ook hier hoeft men slechts een scène in de herinnering te roepen: het conflict over de uitburgering van Ayaan Hirsi Ali was en is een conflict waarin vrouwen de woordvoerders zijn: Verdonk, Van der Laan, Halsema en natuurlijk Hirsi Ali zelf. In vergelijking met de jaren vijftig van de vorige eeuw valt niet te betwijfelen of te betwisten dat vrouwen in de politiek, de media, het bestuur en ook in de economie aan posities en invloed hebben gewonnen.

Net zo min is echter aan te vechten dat het aantal vrouwen dat deelneemt aan de arbeidsmarkt nog steeds extreem veel kleiner is dan het aantal mannen. Vooral wanneer men bedenkt dat als vrouwen werken, dit meestal in deeltijd is.³ Juist bij de arbeidsdeelname op de beter gesalarieerde niveaus stagneert het aandeel van de vrouwen: het glazen plafond hoort dan ook inmiddels bij de algemene kennis van de werkende vrouw.

Het hoofdthema en het steeds terugkerende refrein van deze ongelijke behandeling en het tekort aan gelijke rechten is de genderspecifieke arbeidsdeling. Vrouwen zijn natuurlijkerwijze nog steeds het zogenaamde zwakkere geslacht: van hen wordt verwacht dat ze het huishouden doen en voor de kinderen zorgen. En als ze een baan hebben, verandert hier niets aan: ook dan blijven ze verantwoordelijk voor het huishouden en de kinderen. De vraag of beroep en familie te verenigen zijn is een thema voor vrouwen, niet voor mannen.

Aan deze genaturaliseerde ideologie is bijna niet te ontkomen.⁴ Het is overigens niet zonder meer een slachtofferideologie: zowel vrouwen als mannen nemen deel aan het verder schrijven ervan. Meestal profiteren mannen duidelijk meer van deze maatschappelijke structuren. De overwinning erop zou echter niet simpelweg alleen de vrouwen uit hun 'slachtofferstatus' helpen, maar een rechtvaardigere en betere maatschappij voor vrouwen én mannen betekenen.

Ontsnappen uit deze genaturaliseerde ideologie is zo moeilijk omdat mannen gebonden zijn aan de rol van kostwinner die het geld voor het knusse gezinnetje moet aanvoeren. En omdat vrouwen steeds weer kunnen terugvallen op de rol van moeder en huisvrouw, een rol waarvoor de maatschappij steeds klaarstaat met begrip en waardering. Deze genaturaliseerde ideologie van genderspecifieke arbeidsdeling maakt het meer dan twijfelachtig of vrouwen werkelijk op een substantiële manier de gelijke vrijheden hebben om beroep en/of kinderen te kiezen. Het zijn niet de laffe, luie vrouwen die zich drukken voor loonarbeid.⁵ Het gaat hier om het geheel van maatschappelijke machtsstructuren. Het gaat om maatschappelijke sociale rechtvaardigheid en het gaat telkens om het individuele goede leven van vrouwen (en mannen).

Arbeid is een oud en voor velen ook ouderwets thema. Het kan weliswaar niet het antwoord zijn op alle problemen rondom het patriarchale karakter van de maatschappij, maar het zou toch weer terug op de maatschappij-politieke en sociaal-filosofische agen-

da moeten worden gezet. 'Arbeid', loonarbeid net zo goed als 'gezinsarbeid', vervult namelijk nog steeds een centrale maatschappelijke functie voor zowel de reproductie van maatschappijen als voor het individuele goede leven. Mijn these is daarom de volgende: alleen als maatschappijkritiek arbeid weer als een centraal thema begrijpt, kan ze emancipatorisch werken – voor een rechtvaardige maatschappij en voor een beter leven.⁶

Arbeid I

Waarom zou men niet zeggen dat werk in de huishouding, of beter: gezinsarbeid, op dezelfde manier arbeid is als loonarbeid? Dat het op dezelfde manier belangrijk is voor de maatschappij en voor de werkende persoon, wat spreekt tegen de 'natuurlijke' arbeidsdeling? Want uiteraard is ook gezinsarbeid arbeid in de zin dat het vaak moeizaam, inspannend en buitengewoon belastend is en niet in termen van vrije tijd of spel kan worden beschreven.

Laten we daarom wat preciezer kijken. 'Gezinsarbeid' bestaat uit die verzorgings- en begeleidingsactiviteiten die mensen met kinderen doen in hun huishouden: met hun eigen kinderen (in welke ruime zin dan ook) en in hun eigen huishouden. Gezinnen zelf zijn op duur ingestelde leefgemeenschappen waarin kinderen opgroeien en worden opgevoed.⁷ Gezinsarbeid in deze betekenis is duidelijk geen puur privaat tijdverdrijf, maar omvat prestaties die voor de maatschappij, voor zowel haar biologische als symbolische reproductie, noodzakelijk zijn. Gezinsarbeid volgt echter een fundamenteel andere logica, een fundamenteel andere rationaliteit dan loonarbeid.⁸

Deze logica betekent bijvoorbeeld: gezinsarbeid maakt geen dagen van acht uur mogelijk, ze biedt geen vrij weekend, geen vijfdaagse werkweek, geen vaste jaarlijkse vakantiedagen en geen betaald ziekteverzuim. Wat men als verschillen in rationaliteit kan benoemen, is dus minstens *prima facie* te wijten aan het feit dat gezinsarbeid niet echt operationaliseerbaar, *contractueel fixeerbaar* is voor diegenen om wier gezinnen het gaat. Zo kan het leven met de eigen kleuter soms extreem anarchistisch zijn en min of meer vierentwintig uur per dag in beslag nemen. Het heeft in ieder geval geen structureerbare begin- en eindtijden: de zuigeling bijvoorbeeld heeft de hele dag zorg nodig en verwacht deze ook. Hierbij is het idee van contractuele arbeidstijdregelingen moeilijk voor te stellen – in ieder geval voor de verzorgende ouders, en alleen om hen gaat het hier (dat wil zeggen het gaat hier *niet* om de vraag of de baby voor bepaalde tijden per dag verzorgd kan worden door personen van buiten – met contractuele arbeidsregelingen).

Gezinsarbeid is echter niet alleen maar arbeid: kinderen zijn namelijk ook een oneindige bron van voldoening en narcistische bevrediging. Normaal gesproken krijgt men in moderne westerse maatschappijen kinderen primair en uitsluitend voor zichzelf en voor het eigen plezier.⁹ Dit aspect van het zuivere genoegen gaat vaak verloren in het spreken over gezinsarbeid, zwangerschapswerk, geboortewerk.¹⁰ Het is verbonden met de zeer specifieke vermenging van liefde en moeite, arbeid en interactie die in gezinsarbeid te vinden is. Deze interactie is weliswaar ook arbeid, maar die arbeid is tevens bevredigende en liefdevolle interactie.¹¹ Deze specifieke vorm van interactie en

de ingewikkelde *motivationale* samenhang, de motivationele betrokkenheid evenzogoed als de bezigheden zelf, vragen duidelijk om een gedifferentieerdere beschrijving dan in de analyses van gezinsarbeid als zuivere arbeid tot uitdrukking komt.¹²

Het is dus een fundamenteel misverstand te denken dat gezinsarbeid ‘eigenlijk’ hetzelfde is als loonarbeid, maar dan thuis. Het is überhaupt geen alternatief voor loonarbeid: werk in huis en met de kinderen of gezinsarbeid is ook en juist dan nodig als men de professionele werkdag achter zich heeft. Dus ook als vrouwen voor gezinsarbeid – vergelijkbaar met loonarbeid: acht uur per dag – zouden worden betaald, dan kan men de vraag stellen wat er eigenlijk in de resterende zestien uur van de dag met de kinderen gebeurt, wie zich om de ‘affectieve resttaken’ – de liefdevolle zorg om de kinderen – bekommert, die nu eenmaal niet door een volgende ploeg overgenomen kan worden.

Het gaat hier echter niet alleen om rechtvaardigheid, het gaat hier om het slagen van het leven: juist als men getuigenissen (vaak in licht vervreemde fictionele vorm¹³) van zogenaamde huisvrouwen leest, die ‘slechts’ verantwoordelijk zijn voor de kinderen en het huishouden, ervaringen dus die berichten over de eenzaamheid en de kwelling van de eeuwige herhaling in het huishouden; als men zich dus die kant van de gezinsarbeid, die alleen arbeid is en vaak als zinloos wordt gezien, voorstelt, dan heeft men juist helemaal niet de indruk dat die vrouwen voor hun huishoudelijke werk betaald willen worden. De sociale erkenning van gezinsarbeid lijkt hier al helemaal niet het belangrijkste probleem te zijn. Een veel betere interpretatie van dergelijke ervaringen is dat de beschreven vrouwen ook nog iets anders verwachten van hun leven dan werken in het gezin: iets wat misschien óók sociale erkenning oplevert, maar wat vooral als lonend vanuit het perspectief van de eerste persoon is te beschrijven.

Het feit dat vrouwen nog altijd een veel te kleine, in ieder geval niet gelijkbetroegde deelname aan de betaalde arbeidsmarkt hebben is zolang de genderspecifieke arbeidsdeling blijft bestaan niet alleen een probleem voor de rechtvaardigheid. Het is ook een probleem voor het slagen van individuele levens: het zijn namelijk zeer verschillende behoeften en interesses die door loonarbeid enerzijds en gezinsarbeid anderzijds (kunnen) worden voldaan.

Arbeid II

De gangbare opvatting lijkt te zijn: in postmarxistische tijden is het begrip ‘arbeid’ filosofisch en politiek niet meer interessant en het biedt al helemaal geen emancipatorisch potentiaal meer.¹⁴ Natuurlijk wordt er in de sociologie eindeloos onderzoek gedaan naar de globalisering van arbeid, de subjectivering van arbeid en de verandering van arbeidsstructuren in de diensten- en kennismaatschappij. Maar de *normatieve* discussies over de betekenis en waarde van (betaald) werk zijn filosofisch niet ‘hot’.

Laten we weer wat preciezer kijken. De geschiedenis van arbeid, zijn begrip en zijn theoretische conceptualisering, laat zien dat de bepalingen van arbeid en de eraan toegeschreven functies, net zoals de ermee verbonden waardeoordelen, extreem variëren. Arbeid is dus een door en door historisch begrip.¹⁵ ‘Arbeid’ in het algemeen kan

men echter beschrijven als moeizaam en inspannend: het vergt uithoudingsvermogen en volharding, het houdt een vervulling van opgaven en verplichtingen in. Daardoor vormt het een tegenbegrip voor vrije tijd, spel en nietsdoen.

Een dergelijk algemeen arbeidsbegrip is nog steeds zeer belangrijk in de dagelijkse discoursen. Het begrip – en de realiteit – van *loonarbeid* in zijn hedendaagse specifieke vorm heeft zich daarnaast pas relatief laat ontwikkeld: ongeveer vanaf de negentiende eeuw en de daarmee verbonden industrialisatie- en moderniseringsprocessen. Loonarbeid is daarbij categoriaal veranderd door de ‘sociaal-revolutionaire uitvinding’ van de contractuele arbeidsovereenkomst:¹⁶ hierdoor laat loonarbeid zich voor de hedendaagse markteconomieën heel abstract en formeel bepalen als het leveren van arbeidsprestaties of het uitoefenen van werkzaamheden tegen beloning op basis van een contract tussen de aanbieder en de koper van deze werkzaamheden of prestaties. Deze loonarbeid neemt extreem veel vormen aan, maar heeft niettemin gemeenschappelijke kenmerken: het is normaal gesproken (mannelijke) marktcontingente beroepsarbeid die bedrijfsmatig georganiseerd is, dus berust op een scheiding van privaat huishouden en openbare loonarbeid. Ook kan loonarbeid begrepen worden als werk voor anderen: als een (algemeen begrepen) inspanning voor de maatschappij.¹⁷ Dit is weliswaar een relatief algemene en niet helemaal scherpe bepaling van wat in hedendaagse markteconomieën als loonarbeid geldt, toch voldoet ze volgens mij voor het bediscussiëren van de normatieve problemen waar het hier om gaat.

Men kan nu – weer sinds de negentiende eeuw – grofweg een drievoudige normatieve functie van deze georganiseerde loonarbeid onderscheiden, een functie die enerzijds te vinden is in het voorwetenschappelijke dagelijkse discours en anderzijds in de sociaal-filosofische literatuur. Zo laten zich in het (loon)arbeidsbegrip drie normatieve elementen reconstrueren.¹⁸ Ten eerste het zelfbehoud door het verwerven van eigendom. Het economische aspect van arbeid dus: arbeid moet betaald worden en het mogelijk maken de eigen behoeften te bevredigen. Ten tweede de zelfontplooiing in het gerichte streven naar externe doelen en de realisering ervan: arbeid dient de zelfontplooiing en moet daarom zelfbepaald zijn. En ten slotte de integratie in een sociale maatschappelijke coöperatiesamenhang en het verkrijgen van sociale erkenning door de integratie in een systeem van maatschappelijke behoeften en het meewerken aan de bevrediging ervan: arbeid garandeert erkenning door het leveren van een maatschappelijk relevante prestatie.

Men kan nu in deze functionele bepaling van het loonarbeidsbegrip historisch drie tradities onderscheiden – hoe gemodificeerd dan ook: de lockiaanse traditie die arbeid bepaalt als beveiliging en behoud van eigendom; de (vroege) marxistische traditie met haar idee van zelfverwerkelijking in en door arbeid; en ten slotte de hegeliaanse traditie van sociale erkenning in de burgerlijke maatschappij.

Als dit juist is – en natuurlijk zou men deze normatieve bepalingen eerst eens argumentatief moeten achterhalen en funderen – dan kan men twee dingen zien: waarom een – min of meer – zelfbepaalde, financieel voldoende (gerechtvaardigde) en maatschappelijke erkenning verzekerende loonarbeid relevant is vanuit het subjectieve perspectief van de eerste persoon. Men kan echter ook zien hoe vanuit een dergelijk

normatief perspectief bestaande – niet zelfbepaalde, vervreemde – arbeidsverhoudingen en onrechtvaardige arbeidsstructuren kunnen worden bekritiseerd. De sociaal-filosofische analyse van het arbeidsbegrip is en blijft dus een constitutief instrument van een succesvolle maatschappijkritiek.

Modellen van een rechtvaardiger maatschappij

Nancy Fraser heeft in een inmiddels klassiek artikel drie normatieve modellen voorgesteld als antwoord op de vraag naar een maatschappij waarin geslachtelijke rechtvaardigheid heerst wat de verdeling van werkzaamheden betreft.¹⁹

In het eerste model wordt de gezinsarbeid opgewaardeerd door het betalen van de vrouwen. Hierdoor wordt de huiselijke arbeid gerevalueerd en wordt financiële onafhankelijkheid en (meer) maatschappelijke erkenning gecreëerd voor vrouwen. Toch worden de traditionele structuren hierdoor niet overwonnen, ook al zorgt het voor meer financiële rechtvaardigheid.

Het tweede model wil de (zo ver mogelijke) vermaatschappelijking van de gezinsarbeid door de hele dag buitenhuiselijke zorg voor de kinderen te bieden: hierdoor wordt de gelijke deelname van vrouwen en mannen aan de arbeidsmarkt mogelijk gemaakt (men zou dit het Zweedse of Scandinavische model kunnen noemen). Tegen dit model kan men echter inbrengen dat de gelijkschakeling van de vrouwelijke aan de gemiddelde mannelijke biografie juist niet is wat men onder een rijk, zeer verschillende menselijke behoeften en interesses bevredigend leven zou moeten verstaan. De eliminering van de ene soort arbeid – in dit geval gezinsarbeid – lijkt weliswaar in vele opzichten ‘rechtvaardiger’ te zijn dan de rigoureuze genderspecifieke scheiding van het eerste model, het overwint de genderspecifieke arbeidsdeling van de nog steeds voorkomende gezinsarbeid echter toch ook niet. En vooral lijkt het, net als het eerste model, niet dichterbij het gediversifieerde geslaagde leven te komen.

Pas in het derde model is zowel een rechtvaardige verdeling van de loonarbeid als de introductie van een rechtvaardige verdeling van de gezinsarbeid te vinden. En daarom ook de mogelijkheid de genderspecifieke arbeidsdeling te overwinnen. Dit model toont een radicale inkorting van de gemiddelde loonarbeid, een voor iedereen toegankelijke, goede en door de staat gefinancierde kinderopvang en de verdeling van de gezinsarbeid over de beide geslachten. Pas in dit model wordt volledig duidelijk dat men niet over de rechtvaardigheid van loonarbeid kan spreken zonder de gezinsarbeid erbij te betrekken: deelname aan de openbare loonarbeid is namelijk alleen op gelijke, vergelijkbare wijze mogelijk als ook de private gezinsarbeid op gelijke, vergelijkbare manier wordt verricht.

Ook voor dit model is de sociale erkenning van gezinsarbeid en de daaraan gekoppelde overwinning van de genderspecifieke arbeidsdeling fundamenteel. Toch zou deze erkenning er anders uitzien. Ze zou blijken uit de kortere loonarbeidstijd voor personen die kinderen opvoeden. Ze zou blijken uit de beschikbaarheid van zeer goede crèche- en kleuterschoolarrangementen en de zeer goede naschoolse opvang voor oudere kinderen. Ze zou blijken uit de hogere salarissen van de daar werkzame bege-

leiders. Ze zou blijken uit de vanzelfsprekende gelijke verdeling van gezinsarbeid over de geslachten. Ze zou blijken uit de rol die kinderen in het algemeen in de maatschappij zouden spelen en uit het besef dat mannen net zo veel verantwoordelijkheid dragen voor algemene zorgbezigheden als vrouwen. Het idee is, kortom, dat met dit model niet alleen de maatschappelijke voorwaarden waaronder vrouwen (en mannen) loonarbeid verrichten en kinderen opvoeden beslissend veranderd en verbeterd zouden zijn, maar ook dat het collectieve maatschappelijke zelfbegrip anders zou zijn. Vrouwen en mannen hebben dan dus substantieel gelijke maatschappelijke vrijheden; de genaturaliseerde ideologie van de arbeidsdeling zou overwonnen zijn en de opvoeding van kinderen zou geen 'vrouwelijk' probleem en geen 'vrouwelijke' taak meer zijn.

Dit model veronderstelt inderdaad normatief dat gezinsarbeid andere interesses en behoeften bevredigt dan loonarbeid, dat beide vormen – en nog vele andere – echter tot een geslaagd leven kunnen horen en een rechtvaardige maatschappij kunnen betekenen. Beide vragen, die naar de rechtvaardigheid bij de verdeling van arbeid en die naar een zo gediversifieerd mogelijk geslaagd leven, zijn alleen in samenhang te beantwoorden en beide uitdagingen alleen samen te realiseren. Dit laten onder andere de aan het begin van dit artikel geciteerde voorbeelden uit de maatschappelijke praktijk zien.

Arbeid en maatschappijkritiek

Maatschappijkritiek zou zich niet moeten schikken in het patriarchale erfgoed in onze maatschappij; ze zou zich er echter ook niet toe moeten laten verleiden plotseiling 'religie' als de hoofdtegenspraak te begrijpen om alle maatschappelijke problemen hier vervolgens op terug te brengen. Dit betekent niet dat 'arbeid' het enige probleem van onze maatschappij zou zijn, maar het betekent dat het een centraal probleem voor de rechtvaardigheid in onze maatschappij blijft.

De normatieve vraag naar het arbeidsbegrip is binnen de postmarxistische verhoudingen dus niet obsoleet geworden. Eerder kan een preciezere normatieve analyse van functie en vorm van arbeid in onze (westerse, democratische) maatschappij niet alleen een centraal maatschappijkritisch perspectief heropenen en daardoor bestaande loonarbeidsstructuren en -verhoudingen bekritisieren, maar ze kan ook laten zien wat er problematisch is aan de genderspecifieke arbeidsverdeling.

Arbeid en emancipatie horen namelijk nog steeds bij elkaar. Want emancipatie houdt niet alleen een toename van vrijheid in, dus van gelijke mogelijkheden om het leven te leiden en maatschappelijk aanwezig mogelijke mogelijkheden waar te kunnen nemen en daardoor structurele hindernissen te overwinnen voor deze 'gelijke kwaliteit van vrijheid'. Emancipatie betekent ook de overwinning op die structurele vervormingen of repressieve structuren die het onmogelijk maken om verschillende elementen van het goede leven als zodanig waar te kunnen nemen, waardoor verschillende behoeften om een geslaagd leven te leiden mogelijk worden gemaakt en worden bevredigd. In deze dubbele betekenis schuilt er in arbeid nog steeds een emancipatorisch potentiaal.

Vertaling: Niels Cornelissen en Pia-Henrike Böttger

Noten

- 1 Vgl. hiervoor
<http://www.twglawyers.com/press.html>.
- 2 Vgl. hiervoor bijvoorbeeld *Die Zeit* van 1 juni 2006, p. 12.
- 3 Vgl. hiervoor bijvoorbeeld:
<http://www.cpb.nl/nl/research/sector1/arbeidsmarktberichten/amb—dec2004/>.
- 4 James Scott gebruikt dit begrip in Scott (1990), echter op een optimistischer manier dan ik.
- 5 Vgl. Heleen Mees in de NRC van 21 januari 2006; vgl. ook de brieven over vrouw en carrière in de NRC van 25 januari 2006, p. 7.
- 6 Ik bedoel hier bevrijding van de arbeid of door de arbeid in de klassieke betekenis; vgl. bijvoorbeeld Adorno (1984), paragraaf 72. Ik heb de thematiek van arbeid, zorg, rechtvaardigheid en erkenning overigens veel preciezer uitgewerkt in Rössler (2005). In het vervolg betrek ik mij ook op dit artikel.
- 7 Vgl. voor andere voorstellen wat deze begrippen betreft Krebs (2002) en Bubeck (1995), p. 128 e.v. Gezinsarbeid zou men toch moeten onderscheiden van gewone huishoudelijke werkzaamheden, die ook voorkomen in huishoudens zonder kinderen en die niet werkelijk te onderscheiden zijn van normaal werk voor zichzelf. Het is ook iets anders dan verzorgingswerk in het algemeen zoals bijvoorbeeld de verzorging van zorgbehoevende personen in een huishouden. Ik beschouw deze problematiek van het verzorgende werk als anders dan die van de gezinsarbeid als zorg voor en het opvoeden van kinderen en wel fenomenologisch (bijvoorbeeld wat de erbij horende activiteiten betreft, maar ook wat de psychologi-
- sche betrokkenheid en de motivatie van de zorgende personen betreft), maar ook normatief (wat de erbij horende plichten betreft, maar ook wat de vraag naar de bijdrage van de gegeven arbeid aan het geslaagde leven van de zorgende personen betreft). Ik beschouw het daarom als een *petitio alle* zorgarbeid over één kam te scheren zoals dit in de literatuur niettemin meestal gebeurt.
- 8 Vgl. voor dit oude thema en het volgende bijvoorbeeld Hausen (1998), Nelson (1999) of Perrons (2000); vgl. ook Doorne-Huyskes (1997).
- 9 Zelfs als er ongetwijfeld historisch, cultureel en milieuspecifiek verschil is, krijgt men in de gewone gevallen in onze maatschappij juist niet kinderen om een dienst voor de maatschappij te verrichten of om maatschappelijke behoeften te bevredigen, om erkenning te verwerven of om geld te verdienen. Deze motieven zijn allemaal karakteristiek voor loonarbeid, onafhankelijk overigens van het feit dat men aan loonarbeid (en de resultaten ervan) beslist ook genoeg kan beleven.
- 10 Zoals bijvoorbeeld Krebs suggereert, vgl. Krebs (2002).
- 11 Het tegenover elkaar plaatsen van arbeid en interactie door Habermas lijkt ook om deze redenen niet bijzonder nuttig, vgl. Habermas (1968).
- 12 Zoals Krebs (2002) vaak beweert; vgl. daartegenover ook Stiegler (2002).
- 13 Vgl. klassiek Friedan (1983); vgl. kritisch Bubeck (1995) p. 45; vgl. Muirhead (2005), hoofdstuk 7.
- 14 Zie bijvoorbeeld Habermas (1983); vgl. daartegenover een van de schaarse interessante bijdragen aan de normatieve discussie van het arbeidsbegrip: Muirhead (2005).

- 15 Vgl. voor het volgende: Kocka (1998), Offe (1998), Conze (1997); vgl. ook Muirhead (2005) en Matthes (1983).
 16 Offe (1998).
 17 Vgl. Offe (1998), Muirhead (2005).
 18 In wat volgt betrek ik me losjes op de

- desbetreffende klassieke teksten van Locke (*Second treatise*), Hegel (*Rechtsphilosophie*) en Marx (*Pariser Manuscripte*), en ook op Honneth (1991), Arendt (1967), Cohen (1988) en Jefferson & King (2001).
 19 Fraser (1997).

Literatuur

- Adorno, T.W. (1976) *Minima Moralia. Reflexionen aus dem beschädigten Leben*. Frankfurt am Main, Suhrkamp.
 Arendt, H. (1967) *Vita Activa oder vom tätigen Leben*. München, Piper.
 Cohen, G.A. (1988) *History labour and freedom. Themes from Marx*. Oxford, Clarendon Press.
 Conze, W. (1979) *Arbeit*. In: O. von Brunner, W. Conze en R. Koselleck (red.) *Geschichtliche Grundbegriffe*. Stuttgart, Klett Colta.
 Doorne-Huyskes, A. van (1997) *The unpaid work of mothers and housewives in the different types of welfare states*. In: P. Koslowski en A. Foellesdal (red.) *Restructuring the welfare state*. Springer.
 Folbre, N. (1994) *Who pays for the kids? Gender and the structure of constraint*. Londen, Routledge.
 Fraser, N. (1997) *After the family wage. A post-industrial thought experiment*. In: N. Fraser *Justice interruptus*. New York, Routledge.
 Friedan, B. (1983) *The feminine mystique*. New York, Dell Publishing.
 Habermas, J. (1968) *Technik und Wissenschaft als Ideologie*. Frankfurt am Main, Suhrkamp.
 Habermas, J. (1985) *Die Krise des Wohlfahrtsstaates und die Erschöpfung utopischer Energien*. In: J. Habermas, *Die neue Unübersichtlichkeit*. Frankfurt am Main, Suhrkamp.
 Hausen, K. (1998) *Arbeit und Geschlecht*. In: J. Kocka en C. Offe (red.) *Geschichte und Zukunft der Arbeit*. Frankfurt am Main/New York.

- Hochschild, A. (1990) *The second shift*. New York, Avon Books.
 Honneth, A. (1991) *Kampf um Anerkennung. Zur moralischen Grammatik sozialer Konflikte*. Frankfurt am Main, Suhrkamp.
 Jefferson, T. en J.E. King (2001) *Never intended to be a theory of everything. Domestic labor in neoclassical and Marxian economics. Feminist Economics* 7 (3).
 Kocka, J. (1998) *Arbeit früher, heute, morgen. Zur Neuartigkeit der Gegenwart*. In: J. Kocka en C. Offe (red.) *Geschichte und Zukunft der Arbeit*. Frankfurt am Main/New York.
 Krebs, A. (2002) *Arbeit und Liebe. Die philosophischen Grundlagen sozialer Gerechtigkeit*. Frankfurt am Main, Suhrkamp.
 Matthes, J. (red.) (1983) *Krise der Arbeitsgesellschaft? Verhandlungen des 21. Deutschen Soziologentages in Bamberg 1982*. Frankfurt am Main, Suhrkamp.
 Muirhead, R. (2005) *Just work*. Cambridge, Harvard UP.
 Nelson, J.A. en P. England (2002) *Feminist philosophies of love and work. Hypatia* 17.
 Offe, C. (1998) *Anmerkungen zur Gegenwart der Arbeit*. In: J. Kocka en C. Offe (red.) *Geschichte und Zukunft der Arbeit*. Frankfurt am Main/New York.
 Perrons, D. (2000) *Care, paid work, and leisure. Rounding the triangle. Feminist Economics* 6 (1).
 Rössler, B. (2005) *Arbeit und Anerkennung. Deutsche Zeitschrift fuer Philosophie. Band 53 Heft 3*.
 Scott, J. (1990) *Domination and the arts of resistance. Hidden transcripts*. Yale, New Haven.
 Stiegler, B. (2002) *Mutter, Kind und Vater Staat. Digitale Bibliothek der Friedrich-Ebert-Stiftung* (<http://library.fes.de>).